

บทที่ 5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ในบทที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้วิเคราะห์คุณลักษณะของสตรีที่สังคมไทยและเกาหลีต้องการ โดยพิจารณาและเปรียบเทียบคำสอนในวรรณกรรมคำสอนสตรีที่ก่อนได้รับอิทธิพลจากตะวันตกของไทยและเกาหลีทั้งหมด 4 เรื่อง ได้แก่ *กฤษณาสอนน้องคำฉันท์* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส *สุภาสิตสอนสตรี* ของสุนทรภู่ *แกฮุน* (內訓 แปลว่าคำสอนสตรี) พระราชนิพนธ์ของพระราชินีไซเฮ (昭惠王后) และ *เกเนี่ยซอ* (계녀서 แปลว่าตำราสอนกุลธิดา) ของ ซงซียอล (宋時烈) ทำให้เห็นภาพของสตรีในอุดมคติ คุณสมบัติและหน้าที่ของสตรีที่สังคมกำหนด และค่านิยมเกี่ยวกับสตรี

เนื่องจากจุดประสงค์ของวรรณกรรมคำสอนสตรี คือเพื่อปลูกฝังแนวคิดให้เป็นมาตรฐานของสังคม ดังนั้นการสร้างสรรคัวรรณกรรมคำสอนสตรีจึงสัมพันธ์กับสภาพสังคมในสมัยนั้นด้วย สำหรับวรรณกรรมคำสอนสตรีของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังคมไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและโครงสร้างของสังคม จึงเริ่มเกิดความขัดแย้งระหว่างค่านิยมเก่าและค่านิยมใหม่ขึ้น ดังนั้น วรรณกรรมคำสอนสตรีของไทยจึงสะท้อนให้เห็นว่า แม้สังคมจะเปลี่ยนแปลง ผู้ชายก็ยังต้องการให้ผู้หญิงอยู่ในกรอบดั้งเดิมและรักษาคุณลักษณะของสตรีที่ดีในอดีต ส่วนวรรณกรรมคำสอนสตรีของเกาหลี แต่งเพื่อสอนจริยธรรมของลัทธิขงจื้อ และมุ่งสอนการปฏิบัติตนในชีวิตประจำวัน เนื่องจากสมัยราชวงศ์โชซอนเป็นสังคมที่ลัทธิขงจื้อครอบงำทุกด้าน

อย่างไรก็ตาม ทั้งสังคมไทยและเกาหลีก็ต้องการให้ผู้หญิงอยู่ในกรอบที่สร้างไว้ โดยมุ่งสอนหน้าที่ของผู้หญิงดังต่อไปนี้

วรรณกรรมคำสอนสตรีทั้งไทยและเกาหลีสอนสตรีให้รักษาพรหมจารีจนถึงวันแต่งงาน รักษาพลสงวนตัว ระมัดระวังกิริยามารยาท รู้จักกตัญญูต่อบิดามารดา และจงรักภักดีต่อสามีผู้เดียวและปรนนิบัติสามีให้ดี

คำสอนในวรรณกรรมคำสอนสตรีของไทย สำหรับสาวโสด สอนเรื่องการครองตนและการเลือกคู่ครอง สำหรับผู้หญิงที่ครองเรือนแล้ว สอนคุณสมบัติและหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะที่เป็นภรรยา คำสอนส่วนใหญ่เป็นคำสอนเกี่ยวกับเรื่องรักษาพลสงวนตัว กิริยามารยาท และหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะที่เป็นภรรยาและแม่ศรีเรือน นอกเหนือจากนี้ยังมีคำสอนเกี่ยวกับการ

ปฏิบัติต่อบิดามารดา ส่วนคำสอนในวรรณกรรมคำสอนสตรีของเกาหลีเน้นเรื่องหน้าที่ของลูกสะใภ้ในครอบครัวและบทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นมารดาเท่า ๆ กับหน้าที่ของภรรยา ซึ่งเป็นหน้าที่ของสตรีที่สำคัญที่สุด สตรีในวรรณกรรมคำสอนสตรีถูกอบรมให้ทำหน้าที่หลายบทบาทในขณะเดียวกัน ได้แก่ ภรรยา แม่ศรีเรือน ลูกสะใภ้ และมารดา

จากการพิจารณาคำสอนในวรรณกรรมคำสอนสตรีของไทยและเกาหลี ทำให้เห็นภาพลักษณ์ของสตรีที่ดีของไทยและเกาหลี ซึ่งเป็นภาพของผู้หญิงในอุดมคติของสังคมสมัยนั้น ดังต่อไปนี้

สตรีที่ดีของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะต้องมีความลักษณะดังต่อไปนี้

ประการแรก สตรีจะต้องเป็นผู้ที่รู้จักประมาณตนทั้งร่างกายและจิตใจ สตรีที่ดีจะต้องรู้จักแต่งกายให้เหมาะสมพอควรแก่ฐานะและกาลเทศะ กุลสตรีควรรู้ว่าตนมีฐานะอยู่ในระดับใดของสังคม พึงมีความสงบเสงี่ยมเจียมเนื้อเจียมตัว ไม่ทะเยอทะยานอยากได้อยากเป็นในสิ่งที่เกินตัว

ประการที่สอง สตรีจะต้องเป็นผู้ที่งดงามทั้งกิริยาวาจา กล่าวคือ จริตกิริยาเรียบร้อย วาจาสุภาพอ่อนหวาน ดังนั้นไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถใด กุลสตรีจะต้องแสดงออกอย่างสุภาพเรียบร้อยและนุ่มนวล ส่วนการกล่าววาทะก็ต้องกล่าวเฉพาะคำที่ไพเราะเท่านั้น สตรีที่ดีพึงหลีกเลี่ยงการกล่าวคำหยาบอย่างเด็ดขาด

ประการที่สาม สตรีจะต้องเป็นผู้ที่งดงามในการครองตน ผู้หญิงต้องมีความเฉลียวฉลาดในการเลือกคบคนดี ไม่หลงเชื่อคำพูดผู้ใดง่าย ๆ รวมทั้งเสริมสร้างบุคลิกภาพของตนให้มีคุณค่าเช่นต้องมีวิชาความรู้ และควรฝึกตนให้เป็นผู้ขยันขันแข็งในการทำงานของผู้หญิง

ประการที่สี่ สตรีจะต้องเป็นลูกที่ดีของบิดามารดา รู้จักความกตัญญูและตอบแทนท่านด้วยการเคารพบูชาและเชื่อฟัง อยู่ในโอวาทไม่ประพฤติในทางที่ขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณี เมื่อบิดามารดาแก่ชรา ควรเลี้ยงดูดูแลท่านให้มีความสุขทั้งกายและใจ

ประการที่ห้า สตรีจะต้องเป็นภรรยาที่ดีของสามี ด้วยการรู้จักประนีประนอมให้สามีเป็นสุขทั้งกายและใจ ในฐานะเป็นภรรยามีหน้าที่ 2 อย่าง คือจะต้องมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดี

ต่อสามีคนเดียว และปรนนิบัติสามี คือ ต้องบำรุงบำเรอและคอยรับใช้สามีให้ได้รับความสะดวกสบายทุกประการในเวลาที่สามีอยู่ในบ้านนับตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงเวลาเข้านอน

ประการสุดท้าย สตรีจะต้องเป็นแม่บ้านที่ดี ด้วยการขยันแข็งทำงานบ้าน ใช้จ่ายประหยัด อุปการะคนในบ้านให้พอเหมาะพอควร ต้อนรับแขกด้วยไมตรีจิต และช่วยเหลือกิจการของสามีเท่าที่จะช่วยได้ ฯลฯ

ส่วนสตรีที่ดีของสังคมเกาหลีในสมัยราชวงศ์โชซอนจะต้องมีคุณลักษณะดังต่อไปนี้

ประการแรก สตรีจะต้องเป็นผู้ที่สุภาพเรียบร้อยทั้งกายและใจ กล่าวคือ กุลสตรีต้องควบคุมตัวเองให้ประพฤติปฏิบัติตนในทางที่เหมาะสมและถูกต้องตามขนบธรรมเนียมประเพณี รวมถึงการระมัดระวังกิริยามารยาทอริยาบถต่าง ๆ โดยเฉพาะ สตรีต้องฝึกฝนตนให้มีคุณสมบัติ 4 ประการที่สตรีควรมี ได้แก่ แก่ บุดอก (婦德 คุณงามความดีของผู้หญิง) บูดอน (婦言 การพูดจาของผู้หญิง) บูงยง (婦容 รูปร่างหน้าตาของผู้หญิง) และบุงก (婦功 ความสามารถทำงานบ้านและงานฝีมือของผู้หญิง)

ประการที่สอง สตรีจะต้องเป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต้องเป็นลูกสะใภ้ที่ดีต่อบิดามารดาของสามี ด้วยการให้ความเคารพนับถือและปรนนิบัติอย่างจริงใจ

ประการที่สาม สตรีจะต้องเป็นภรรยาที่ดีของสามี ต้องเชื่อฟังและเคารพสามี "ความเชื่อฟังสามี" คือคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดของภรรยาในการดำเนินชีวิตคู่ ภรรยาควรปฏิบัติต่อสามีด้วยความซื่อสัตย์ เคารพและเชื่อฟังสามีเสมือนบิดา แม้สามีมีอนุภรรยาก็ไม่ควรแสดงอาการหึงหวง เพื่อความสงบสุขของครอบครัว

ประการที่สี่ สตรีจะต้องเป็นผู้ที่สร้างไมตรีกับญาติพี่น้องของสามี ผู้หญิงต้องทำหน้าที่ที่สร้างความอบอุ่นและความสงบสุขในครอบครัวของตนและหมู่ญาติพี่น้อง

ประการที่ห้า สตรีจะต้องเป็นมารดาที่ดี การเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนบุตรเป็นหน้าที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของสตรีเช่นกัน มารดาที่ดีต้องมีคุณสมบัติในการเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนลูกหลายประการ ได้แก่ ความเฉลียวฉลาด (賢) ความเข้มงวด (嚴) ความเป็นธรรม (義) และความเมตตา (慈) เป็นต้น

ประการสุดท้าย สตรีจะต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถทางด้านงานบ้าน โดยเฉพาะต้องรู้จักการเตรียมพิธีเช่นไหว้บรรพบุรุษและธรรมเนียมการต้อนรับแขก สตรีทุกคนต้องรู้จักและฝึกฝนหน้าที่ของแม่บ้านให้คล่องแคล่ว

คุณสมบัติของสตรีในอุดมคติของไทย สรุปได้ว่ามี "4ร.และ2อ." ได้แก่ รักนวลสงวนตัว รักเดียวใจเดียว รักษาบ้านเรือน รู้จักกาลเทศะ อ่อนหวาน และอ่อนน้อม ส่วนคุณสมบัติของสตรีในอุดมคติของเกาหลี คือ ยอชุนซาแวง (女有四行) ได้แก่ บุคอก (คุณงามความดีของผู้หญิง) บุออน (การพูดจาของผู้หญิง) บุงยง (รูปร่างหน้าตาของผู้หญิง) และ บุงก (ความสามารถทางงานบ้านและงานฝีมือของผู้หญิง)

จากการพิจารณาคูณสมบัติและหน้าที่ของสตรีในอุดมคติของทั้งสองประเทศดังกล่าวมา สรุปได้ว่าลักษณะร่วมของค่านิยมเกี่ยวกับสตรีในอุดมคติของไทยและเกาหลี จัดเป็น 4 ประการดังนี้

ก. ช้างเท้าหน้า ช้างเท้าหลัง หรือ ยอพิลจงบู (女必從夫) : ว่าด้วยความเชื่อฟัง

สังคมยึดถือว่า ชีวิตผู้หญิงต้องผ่านการแต่งงานจึงจะเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ คุณสมบัตินี้ว่าด้วย "ความเชื่อฟัง" ที่มีต่อสามี คือคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดสำหรับสตรีที่แต่งงานแล้ว แสดงให้เห็นสถานภาพของสตรีอย่างชัดเจน กล่าวคือ สถานภาพสตรีต่ำกว่าผู้ชายและชีวิตของสตรีทั้งชีวิตอยู่ภายใต้อำนาจของผู้ชายตลอดชีวิต

ข. กุลสตรี หรือ โยโจสุกเนีย (窈窕淑女) : ว่าด้วยการครองตน

ก่อนแต่งงาน ผู้หญิงต้องรักษาพรหมจรรย์และฝึกกิริยามารยาทและการครองตนให้เหมาะสมกับกาลเทศะ เมื่อแต่งงานแล้ว ต้องจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อสามีเท่านั้น และวางตัวให้เหมาะสมกับการเป็นแม่ศรีเรือน คุณสมบัตินี้เป็นคุณสมบัติเฉพาะผู้หญิงโดยตรง แต่คุณสมบัตินี้ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตนของผู้หญิง แต่เพื่อสนองความต้องการของผู้ชาย เช่น เรื่องการรักษาพรหมจรรย์ ก็เพื่อมอบให้สามีในอนาคต การฝึกฝนวิชางานบ้านงานเรือนต่าง ๆ ก็เพื่อที่จะหาคู่ครองที่ดี

ค. รักเดียวใจเดียว หรือ อิลบุจงซา (一夫從事) :

ว่าด้วยความจงรักภักดีต่อสามีผู้เดียว

ผู้ชายอาจมีภรรยาได้หลายคน แต่ผู้หญิงต้องมีสามีเพียงคนเดียว

ง. แม่ศรีเรือน หรือ เฮียนโมยงซอ (賢母良妻) : ว่าด้วยการจัดการงานบ้าน

คุณสมบัตินี้เป็นคุณสมบัติและหน้าที่ของผู้หญิงที่ครองเรือนโดยตรง กล่าวคือ หน้าที่และความสามารถทางด้านงานบ้านเรือน

จากการศึกษาเปรียบเทียบคุณสมบัตินี้ของสตรีในอุดมคติระหว่างไทยและเกาหลี สรุปได้ว่าผู้หญิงทั้งสองประเทศในสมัยโบราณ ขณะที่ยังไม่ได้แต่งงานต้องเตรียมตัวเป็นภรรยาที่ดี ในอนาคตด้วยการฝึกฝนเกี่ยวกับการเรือนให้ชำนาญ ต้องฝึกกิริยามารยาทให้เป็นที่สออารมณ์ ของผู้ที่ได้พบเห็น และหลังจากแต่งงานแล้ว ผู้หญิงต้องปรนนิบัติสามีให้ดีและควบคุมดูแลงานบ้านเป็นอย่างดี

สตรีในอุดมคติของเกาหลีซึ่งเรียกว่า เฮียนโมยงซอ นั้น เน้นคุณสมบัตินี้ทั้งภรรยาที่ดีต่อสามีและมารดาที่ดีต่อลูก ส่วนวรรณกรรมคำสอนสตรีของไทย ไม่มีคำสอนที่มุ่งสอนให้เป็นมารดาที่ดี ไม่ได้กล่าวถึงคุณสมบัตินี้ของผู้หญิงในฐานะมารดาแม่แต่ตอนเดียว

อีกประการหนึ่ง ก็คือคำสอนเกาหลีมุ่งสอนการปฏิบัติต่อบิดามารดาของสามี มาก แต่ในคำสอนของไทยไม่มี มีแต่การปฏิบัติต่อบิดามารดาของตนเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องมาจาก ความแตกต่างระหว่างขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยและเกาหลี กล่าวคือ ไทยมีธรรมเนียมแต่ง ลูกเขยเข้าบ้าน ส่วนเกาหลีมีธรรมเนียมแต่งลูกสะใภ้เข้าบ้าน

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาลักษณะของสตรีที่ดีและคุณสมบัตินี้ของสตรีที่ดีใน วรรณกรรมคำสอนสตรีทั้ง 4 เรื่อง จะสรุปได้ว่า คุณสมบัตินี้ของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอน สตรี คือคุณสมบัตินี้ของภรรยาที่ดี หรือไม่ก็การเตรียมตัวเป็นภรรยาที่ดีในอนาคตทั้งนั้น กล่าวคือ ผู้หญิงต้องรักษาพรหมจรรย์จนถึงวันแต่งงาน และรักษาวลสงวนตัว หลังจากแต่งงานแล้ว จงรัก รักดีต่อสามีผู้เดียวและปรนนิบัติสามีให้ดี รับผิดชอบการดูแลงานบ้าน เลี้ยงดูและอบรมสั่งสอน บุตร รู้จักกตัญญูต่อบิดามารดา และระมัดระวังกิริยามารยาท เป็นต้น

วัฒนธรรมไทยได้รับอิทธิพลจากอินเดียและพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก ในขณะที่ วัฒนธรรมเกาหลีได้รับอิทธิพลจากจีนและลัทธิขงจื้อ การที่ลักษณะของสตรีในอุดมคติของไทย และเกาหลีคล้ายคลึงกันนั้น อาจเป็นเพราะทั้งสองประเทศเป็นสังคมตะวันออก เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นที่น่าสนใจว่าคำสอนของสังคมตะวันตกแตกต่างกับคำสอนของสังคมตะวันออกหรือไม่และ อย่างไร เรื่อง *Emile* ของ ฌอง - ฌาคส์ รูสโซ (Jean - Jacques Rousseau, ค.ศ.1712-1778) นักเขียนชื่อดังของฝรั่งเศสในศตวรรษที่ 18 อาจเป็นตัวแทนของวรรณกรรมคำสอนของตะวันตกที่

ร่วมสมัยกับวรรณกรรมคำสอนสตรีของตะวันตกที่ผู้วิจัยกำลังศึกษา แม้ว่าวัฒนธรรมคริสต์ของสังคมตะวันตกจะแตกต่างกับวัฒนธรรมของสังคมตะวันออก แต่ก็ถือว่าสังคมตะวันตกยังเป็นสังคมโลกเก่า เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับผู้ชาย สถานภาพของสตรีก็ยังคงต่ำต้อยมากเช่นเดียวกับสังคมตะวันออก จากเนื้อหาของคำสอนสตรีในบทที่ 5 *Sophie or the woman* ของเรื่อง *Emile* จะเห็นได้ว่าคล้ายคลึงเป็นอันมากกับคำสอนสำหรับสตรีของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและคำสอนสำหรับสตรีของเกาหลีในสมัยราชวงศ์โชซอน

จากข้อสังเกตเกี่ยวกับคำสอนสำหรับสตรีในวรรณกรรมคำสอนของตะวันตกข้างต้น จะนับว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นลักษณะสากลเกี่ยวกับภาพลักษณ์ของสตรีในอุดมคติหรือเป็นเพียงเหตุบังเอิญ? ทั้งนี้ อันที่จริงแล้ว ไม่ว่าจะสังคมตะวันออกหรือสังคมตะวันตกก็เป็นสังคมที่ผู้ชายเป็นผู้นำและผู้หญิงเป็นรอง สถานภาพของสตรีต่ำกว่าผู้ชาย ผู้หญิงไม่ได้รับความเสมอภาคทางด้านกฎหมายและสังคม ไม่มีโอกาสได้รับการศึกษาตามระบบ(formal education) และถูกบังคับให้อยู่ในกรอบที่ผู้ชายต้องการ เช่น ประณิบัติสามีด้วยความซื่อสัตย์และความนุ่มนวล ตลอดจนบุตรให้สืบทอดวงศ์ตระกูลของสามี และทำหน้าที่งานบ้านงานเรือนให้ชำนาญ เป็นต้น การสอนสตรีให้เป็นผู้หญิงที่อยู่ในกรอบที่ผู้ชายสร้างไว้นั้นจึงเป็นปรากฏการณ์ปรกติธรรมดาของทุกมุมโลก ซึ่งน่าจะได้มีการศึกษาต่อไปอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น¹

คำสอนและภาพของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนสตรี หากมองจากมุมมองของคนในปัจจุบัน บางส่วนก็อาจไม่เข้าใจ ในขณะเดียวกัน ก็มีส่วที่ยอมรับได้ และยังมีส่วที่คนในปัจจุบันก็ปฏิเสธไม่ได้ด้วยเช่นกัน

หากประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาตั้งแต่อดีต สังคมถือว่าสตรีเป็นเพศอ่อนแอที่ไม่ค่อยมีความเป็นตัวของตัวเอง สตรีจึงไม่ได้รับความเสมอภาคและเสรีภาพเท่าเทียมกับผู้ชายทั้งทางนิตินัยและพฤตินัย แต่สิ่งที่ไม่น่ามองข้าม ก็คือ ผู้ชายให้ความสำคัญมากต่อคุณสมบัติของผู้หญิงใน

¹ งานวิจัยที่เปรียบเทียบวรรณกรรมคำสอนสตรีของเกาหลีกับเรื่อง *Emile* มี 2 เรื่อง ดังนี้

โชน อิน ฮู. ประวัติศาสตร์การศึกษาของสตรีเกาหลี. ไซล : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยยอนเซ, 1977, หน้า 87-95. (손 인수. 한국여성교육사. 서울 : 연대출판부, 1977)

Kyoung - hee Kim. A Comparative Study between women education of Rousseau's *Emile* and Yi Dynasty's precept. Master's thesis, Graduate School of Education, Konkuk University, 1992.

(김 경희. 루소의 *Emile* 과 조선조 內訓에 나타난 여성교육관의 비교연구. 석사학위논문. 건국대학교 대학원, 1992)

ฐานะภรรยาและมารดาเมื่อเลือกคู่ครอง ผู้ชายถือว่าการปฏิบัติหน้าที่ของภรรยาและมารดาในการปรนนิบัติสามีและดูแลลูกอย่างดีเยี่ยมนั้นมีผลดีต่อความสำเร็จของสามีในสังคมและการศึกษาของลูก ความเอื้อเฟื้อทุกด้านและความเฉลียวฉลาดของภรณยานับว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมาก ผู้ชายเองก็ตระหนักและสำนึกในประเด็นความสามารถและความสำคัญของผู้หญิงนี้ ผู้ชายซึ่งเป็นเพศที่เป็นผู้นำในสังคมสมัยโบราณจึงกีดกันไม่ให้โอกาสแก่ผู้หญิงในการแสดงความสามารถต่าง ๆ และใช้แรงงานของสตรีโดยใช้กฎหมายและค่านิยมต่าง ๆ ซึ่งสร้างโดยผู้ชาย ผู้ชายกดผู้หญิงด้วยการกำหนดบทบาทของสตรีว่า ผู้หญิงเป็นเพียงผู้ผลิตสมาชิกของสังคมและเป็นคนรับใช้ในการงานบ้านเรือน

อาจกล่าวได้ว่า สตรีในวรรณกรรมคำสอนสตรีไม่ค่อยมีความเป็นตัวของตัวเอง ทุกสิ่งทุกอย่างของสตรีขึ้นอยู่กับผู้ชาย การฝึกฝนทางด้านจิตใจและร่างกาย ก็เพียงเพื่อให้ได้รับการยอมรับคุณค่าของตนจากสังคม ไม่ใช่เพื่อการพัฒนาตนเองหรือประโยชน์ส่วนตน ในชีวิตของผู้หญิง จุดมุ่งหมายที่ยิ่งใหญ่ คือการแต่งงานกับผู้ชายดี ๆ ซึ่งค่านิยมนี้ยังคงปรากฏอยู่ในสังคมปัจจุบัน

ค่านิยมเกี่ยวกับสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนสตรีส่วนใหญ่ไม่มีความเหมาะสมกับค่านิยมของคนในปัจจุบัน แต่มิได้หมายความว่าไม่มีความหมายต่อผู้ใดในปัจจุบันอีกแล้ว ค่านิยมเกี่ยวกับสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนสตรีส่วนใหญ่ ไม่ค่อยมีความยุติธรรมกับสตรีก็จริง แต่กระนั้นก็น่าจะละทิ้งหรือละเลยทั้งหมด สตรีที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกลก็ควรเลือกข้อดีแล้วนำไปปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองอย่างแท้จริง

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยหวังว่าวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะช่วยให้คนไทยและคนเกาหลีได้เรียนรู้และเข้าใจวัฒนธรรมของกันและกัน ซึ่งอาจเป็นประตูดูสู่มิตรภาพที่แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นของทั้งสองประเทศอีกด้วย